

ГЛОБАЛЬНА ПРОДОВОЛЬЧА ПРОБЛЕМА: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ЗАГОСТРЕННЯ

Л. В. Кучечук

к. е. н., ст. викладач

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

l.malakhova@karazin.ua

Стаття присвячена докладному аналізу та систематизації підходів до виявлення причин виникнення та загострення глобальної продовольчої проблеми. Проаналізовано думки науковців – як представників класичної економічної школи, так і сучасних авторів. В ході дослідження виявлено шість основних причин, кожна з яких, у певній мірі, породжує голод та недоїдання в сучасному світі. Як найбільш значущі першопричини, автором були виділені бідність, тобто нестача коштів для придбання їжі, а також існуюча система регулювання світового продовольчого ринку. Автором було запропоновано визначення глобальної продовольчої проблеми.

Ключові слова: глобальна продовольча проблема, голод, бідність, світовий продовольчий ринок.

ГЛОБАЛЬНАЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ ПРОБЛЕМА: ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ОБОСТРЕНИЯ

Статья посвящена подробному анализу и систематизации подходов по выявлению причин возникновения и обострения глобальной продовольственной проблемы. Проанализированы мнения ученых – как представителей классической экономической школы, так и современных авторов. В ходе исследования выявлено шесть основных причин, каждая из которых, в определенной степени, порождает голод и недоедание в современном мире. Как наиболее значимые первопричины, автором были выделены бедность, то есть нехватка средств для приобретения пищи, а также существующая система регулирования мирового продовольственного рынка. Автором было предложено определение глобальной продовольственной проблемы.

Ключевые слова: глобальная продовольственная проблема, голод, бедность, мировой продовольственный рынок.

GLOBAL FOOD PROBLEM: EMERGENCE AND ESCALATION CAUSES

The article deals with the detailed analysis and systematization of approaches to identify causes of emergence and escalation of global food problem. The author analyzes scientists opinions who are representatives of classical economic school and modern authors. The study identifies six main reasons, each of which, to some extent, contributes to hunger and malnutrition in the world. As the most significant causes, the author highlights poverty as lack of money to buy food and the current system of world food market regulation. The author proposes the definition of the global food problem.

Keywords: global food problem, hunger, poverty, global food market.

Постановка проблеми. Глобальні проблеми протидіють зростанню світової економіки в цілому, проведенню реформ у системі міжнародних економічних відносин. У міжнародних відносинах особливе значення надається продовольчій проблемі. Вона є переплетінням інтересів окремої людини, соціальних груп, суспільства та світового співтовариства в цілому з приводу задоволення потреб людей у продуктах харчування. Продовольство, його виробництво, розподіл і споживання – найголовніші елементи функціонування світової господарської системи. Значимість продовольчої проблеми визначається насамперед тим, що у структурі потреб людини потреба в їжі є першочерговою. Між тим ступінь її задоволення недостатній [1, с. 199]. На початку ХХІ сторіччя продовольча проблема досі залишається не вирішеною. На Землі, де проживають більше 7 млрд людей, близько 800 млн споживають їжі менше, ніж потрібно для нормальної життєдіяльності [2]. Вирішення цієї проблеми відбувається дуже повільно, саме тому необхідно виявити першопричини та тільки потім протидіяти їм.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням глобальної продовольчої проблеми серед зарубіжних та вітчизняних учених займалися К. Арауджо, О. Бадьян, А. А. Гордєєв, Ж. Ж. Дезір, В. А. Дергачев, Дж. Дрезе, В. Ейкройд, Е. Екхольм, З. М. Ільїна,

А. В. Ішханов, О. В. Кайгородцев, Е. Кеннеді, К. Кленнерт, Є. В. Ковальов, Д. Махендра, С. Османі, Л. С. Ревенко, А. Сен, К. Тіммер, Д. Хідей, Р. Шахідур, Шенген Фен, Т. Шульц, О. М. Чумаков та інші. Але дослідження вищеперерахованих авторів розглядали продовольчу проблему тільки з точки зору одного підходу, не враховуючи інші групи причин. Саме тому необхідно систематизувати та виявити всі групи причин, що впливають на загострення проблеми голоду та недоїдання в світі, задля подальшої боротьби з нею.

Формулювання цілей. Мета статті полягає у систематизації різних підходів причин виникнення та загострення продовольчої проблеми та виявленні найбільш значущих з них.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні існують різні наукові підходи, що пояснюють сутність глобальної продовольчої проблеми. Проведемо аналіз та систематизацію основних з них.

Багато вчених дотримуються думки, що неефективне державне управління лежить в основі проблеми браку продуктів харчування. Ще Адам Сміт у 1776 році у своїй книзі «Дослідження про природу і причини багатства народів» писав, що «ціна хліба, хоча і в усі часи підвладна коливанням, найбільше коливається в тих неспокійних і непорядкованих державах, де розлад будь-якої торгівлі та зв'язків заважає тому, щоб достаток в одній частині країни полег-

шувало брак в іншій» і що «голод ніколи не виникав з якоїсь іншої причини, як у результаті насильницьких заходів уряду, який намагався непридатними засобами усунути незручності дорожнечі» [3].

Вищезгадану думку поділяє відомий економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки за 1998 р. А. Сен, що в 1981 році опублікував книгу «Бідність і голод», у якій доводив, що в більшості випадків голод був викликаний не браком їжі, а проблемами з розподілом продовольства [4]. У 1989 році було опубліковано масштабне продовження під назвою «Політична економія голоду» (у співавторстві з Ж. Дреза) [5]. А. Сен, зокрема, зазначав, що велика кількість жертв голодоморів — це результат великомасштабних помилок суспільства. Він підкреслював, що жодного разу голод з великою кількістю жертв не виникав у демократичній країні. Одним з чинників, який посилює негативний вплив голоду, А. Сен називав цензуру — у країнах, де доступ до інформації штучно не обмежується владою, голод виникає набагато рідше. А. Сен дотримується думки, що голоду настільки просто запобігти, що дивно, чому він досі існує. Версія А. Сена нині прийнята більшістю дослідників, критичні зауваження звернені лише на деякі аспекти його теорії [6].

А. да Ваал, автор багатьох книг про голод в Африці, в останній з них «Голод, який вбиває: Дарфур, Судан» також дотримується цієї думки та стверджує, що «будь-який уряд, якщо він того бажає, здатний прийняти ефективні заходи, здатні зупинити голод. Якщо уряд подібних заходів не вживає, він з якихось причин зацікавлений у продовженні голоду і загибелі людей» [7].

Видатний учений-економіст М. Д. Кондратьєв також вважав, що вмиле державне управління, регулювання економічного життя здатне подолати продовольчу кризу. Зокрема у своїй статті «Продовольча криза і завдання організації господарства» М. Д. Кондратьєв зазначає: «... Продовольчі труднощі прийняли, хоча і в різній мірі, майже світовий характер ... Інакше кажучи, помічаються початки загального, світового збідніння. Відповідно і завдання примусово-державного регулювання економічного життя носить широкий, всебічний характер» [8, с. 130].

Китайський учений, генеральний директор Міжнародного дослідницького інституту продовольчої політики (МДІПП) Шенген Фен також підкреслює, що саме вмиле державне управління здатне подолати голод і недоїдання [9].

Інша наукова думка пов'язана з ім'ям економіста Томаса Мальтуса, який у 1798 році опублікував книгу «Есе про принципи народонаселення» і в ній доводив, що населення планети росте швидше, ніж виробництво товарів, необхідних для задоволення потреб людства. Основним постулатом книги можна вважати наступну фразу: «міць населення набагато сильніша, ніж міць землі, що виробляє продукти для людини». Мальтус стверджував, що продуктивність зростає в арифметичній прогресії, а населення — у геометричній. Ці фактори неминуче призводять до скорочення

тривалості життя й голоду. Нині однозначно ясно, що у своїх розрахунках Мальтус помилився. Наприклад, у його час населення планети становило близько 950 млн чоловік. Якби, згідно з прогнозом Мальтуса, воно подвоювалося кожен чверть століття, то нині планету населяли б 242 млрд чоловік [10, с. 23].

Послідовниками цього вчення стали неомальтузіанці — А. Пікок, К. Боулдінг, У. Фогт, Ф. Осборн, Г. Бутуль, Г. Тейлор, П. Ерліх та інші, які намагаються застосувати положення зазначеної теорії до сучасних умов, стверджуючи, що високі темпи зростання населення в країнах, що розвиваються, підтверджують правоту вчення Мальтуса [11, с. 14]. Деякі сучасні послідовники Мальтуса — Г. Тейлор, П. Ерліх стверджують, що зростання народонаселення сприяє виснаженню мінерально-сировинних і продовольчих ресурсів світу, обумовлює згубні наслідки науково-технічного прогресу, сприяючи руйнуванню навколишнього середовища [12].

Інші неомальтузіанці стверджують, що надмірне, неконтрольоване зростання населення країн, які розвиваються, ввергає їх в «порочне коло слаборозвинутості» (Р. Нельсон, Х. Лейбенштейн), генерує численні і все більш небезпечні політичні конфлікти (Г. Бутуль, Н. Чемберлен, Н. Чукрен), виснажує продовольчі і природні ресурси планети (Ж. Стассар, Дж. Хакслі, Г. Боргстром), загрожує глобальною екологічною і економічною катастрофою (Г. Тейлор, Дж. Форрестер, Д. Медоуз) [13, с. 15].

Неомальтузіанець Л. Браун, характеризуючи глобальну ситуацію з продовольством як тривожну, пророкував, що негативні тенденції сільськогосподарського виробництва ще більше посиляться і в подальшому можуть призвести до широкомасштабного голоду. Свої прогнози Л. Браун і його прихильники намагалися підтвердити зіставленням даних виробництва зерна в найліпший («піковий рік») з 1990 роком [14, с. 491]. Однак група українських учених під керівництвом А. С. Філіпенка зазначає, що порівнювати показники тільки окремих років не можна тому, що врожайність сільськогосподарських культур завжди коливається з року в рік.

Інша наукова думка пов'язана з бідністю. Ф. Лапі, Дж. Коллінз і П. Россет, автори книги «Голод у світі: 12 міфів», підкреслюють, що головною проблемою є достаток, а не дефіцит. На планеті виробляється достатньо продовольства, щоб забезпечити кожній людині раціон у 3500 калорій на день [15]. Проблема полягає в тому, що люди занадто бідні, щоб купувати собі їжу.

Вищезгадану думку підтримує О. В. Ішханов, який зазначає, що підвищення світових цін на продовольство виводить на рівень бідності нові маси населення [16, с. 4].

І. В. Власов також дотримується аналогічної думки. Він підкреслює, що у багатьох країнах світу голодування людей пов'язано не з тим, що в країні не вистачає продовольства, а з тим, що значна частина людей не в змозі придбати його через відсутність коштів [17, с. 525].

Цю ж думку поділяє сенегальський вчений У. Бадьян, директор МДІПП у Африканському регіоні. Він стверджує, що бідність — це головна причина голоду та недоїдання, тільки стабільний економічний розвиток може подолати ці проблеми [18, с. 34].

Індійський економіст Махедр Дев, директор центру економічних і соціальних досліджень Індії, також підкреслює, що зростання цін на продовольство підриває продовольчу безпеку і добробут найбільш уразливих груп населення, руйнуючи ще більше їх обмежену купівельну спроможність. Злидні обмежують нормальне харчування мільйонів людей [19, с. 1].

Вчений з Бангладешу С. Р. Османі дотримується думки, що бідність породжує недоїдання і, у свою чергу, голод збільшує масштаби бідності, це порочне коло [20].

Ще один напрямок наукової думки започаткував Т. Шульц, американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки за 1979 р. Т. Шульц заявляв, що поліпшення добробуту бідних людей залежить не від їхніх зусиль, землі або техніки, а скоріше від знань. Він назвав цей якісний аспект економіки «людським капіталом» [21, с. 57]. У його роботі «Перетворюючи традиційне сільське господарство» показана важлива роль аграрної технології, рівень якої, на думку Т. Шульца, залежить насамперед від інформації, що знаходиться в руках фермера. Її недостатність виступає як фактор, стримуючий зростання врожайності та підвищення ефективності господарства [22].

У цьому ж напрямку працював ще один лауреат Нобелівської премії з економіки за 1971 р. С. Кузнець. Вчений підкреслював, що найбільшим капіталом країни є її люди з їх майстерністю, досвідом і спонуканнями до корисної економічної діяльності. Вчений вважав, що людський капітал є головною домінантою можливого стабільного зростання економік країн, що розвиваються [23, с. 7].

У певній мірі цю думку поділяють Л. Браун і Е. Екхольм, які у своїй книзі «Хлібом єдиним» доводять, що голод є своєрідним логічним продовженням невмілого господарювання [24]. Голод виникає у разі раптового скорочення постачання продовольства в якусь географічну точку. Стихійні лиха також відіграють важливу роль, проте їх наслідки мінімальні в разі, якщо селяни, торговці і влада здатні ефективно протистояти їм — наприклад, будувати дамби для боротьби з можливими повеннями або створювати продовольчі склади на випадок виникнення надзвичайних ситуацій.

Ще один Нобелівський лауреат з економіки за 1979 р. А. Льюїс проводив дослідження у напрямку, який ми аналізуємо. У своїй роботі «Теорія економічного зростання» вчений припустив, що світове економічне виробництво складається зі «сталі» (готового промислового продукту розвинутого світу), «кави» (експортної монокультури, що базується на природних ресурсах «третього світу») і «продовольства» (виробленого і там, і там). Він не міг скористатися моделлю Хекшера-Оліна для умов світової торгівлі, тому що

«кава» не може вироблятися в розвинутих країнах Півночі. Ключовим товаром було прийнято «продовольство», яке виробляється з високою ефективністю на Півночі і з низькою продуктивністю на Півдні, що й визначає несприятливі для останнього умови торгівлі. Основним шляхом поліпшення торгового балансу і забезпечення розвитку «третього світу» вченим було визнано підвищення продуктивності сільського господарства на Півдні, як за рахунок розширення знань селян, так і за допомогою механізації [25, с. 121-122].

До цієї наукової думки можна віднести погляди видатного економіста М. І. Туган-Барановського, який велику увагу приділяв розвитку сільського господарства на основі кооперації. Вчений відзначав, що дуже важливою відмінною рисою російської кооперації було те, що вона спочатку насаджувалася, а не утворювалася сама шляхом самодіяльної ініціативи населення. Це стало наслідком некультурності населення та відсутності у нього необхідних навичок [26, с. 60]. Спираючись на роботи М. І. Туган-Барановського, М. О. Нартов зауважує, що саме селянські кооперації (агропромислові комплекси) дозволили сільському господарству Євросоюзу, США, Канади зайняти провідні позиції у світі. У свою чергу брак знань і навичок уповільнив розвиток сільського господарства країн, які розвиваються, що призвело до проблеми голоду та недоїдання [27].

Вищезгаданої думки дотримуються К. В. Васківська і Л. Л. Гнатишин, які підкреслюють, що сьогоденні прогрес сільськогосподарського виробництва більше залежить від людського капіталу, ніж від чинників економічного розвитку. Тому, удосконалюючи людину як господаря, цілеспрямовано впливаючи на неї через навчання, задіяння механізмів саморозвитку, впливаючи на її волю і розум, спрямовуючи її творчі пошуки, можна забезпечити подолання продовольчої проблеми [28, с. 35].

У певній мірі цю думку поділяє індійський дослідник П. К. Джоші, який вважає, що диверсифікація сільського господарства, а саме господарств дрібних фермерів, допоможе подолати голод [29, с. 52].

Ще одна наукова думка пов'язує загострення глобальної продовольчої проблеми з екологічною деградацією навколишнього середовища. Зокрема, З. М. Ільїна зазначає, що в результаті деградації земель щорічно з сільськогосподарського обороту вибуває більше 14 млн га ріллі, що, у свою чергу, вимагає освоєння нових територій. Розораність у багатьох регіонах світу перевищує граничне значення цього показника, який складає 40% [30, с. 63]. Тобто кожного року кількість орних земель та їх родючість зменшується, що призводить до загострення глобальної продовольчої проблеми.

Л. Н. Дейнека також розвиває вищезгадану думку, наголошуючи, що незважаючи на величезні досягнення людства, пов'язані з упровадженням технічних, технологічних і організаційних нововведень у землеробстві та тваринництві, забезпеченість продуктами харчування населення світу залишається незадовіль-

ною і з причини різкого скорочення таких основних ресурсів, як: орнопридатних земель, запасів прісної води, джерел енергії, необхідних для виробництва сільськогосподарської продукції. Загальна площа втрачених для світового сільського господарства оброблюваних земель досягла за всю історію людства 20 млн км², що більше площі всієї ріллі, яка використовується на даний час (близько 15 млн км²) [31, с. 75-76].

Цю ж думку поділяють В. Ф. Чешко та В. І. Глазко, які зазначають, що інтенсифікація сільськогосподарського виробництва базується на різкому зростанні доз добрив і пестицидів, які використовуються для захисту врожаїв. Такий спосіб ведення сільського господарства неминуче супроводжується забрудненням навколишнього середовища речовинами, що не лише дуже деформують тваринний і рослинний світ, але й істотно погіршують якість питної води, продуктів рослинництва і тваринництва. Паралельно збільшенню інтенсивності сільськогосподарського виробництва наростає ступінь деградації ґрунтів [32, с. 197].

Найбільш сучасною причиною загострення глобальної продовольчої проблеми є неоліберальна модель глобалізації, яка породжує диспропорції розвитку на світовому ринку продовольства.

На думку О. Т. Богомолова, неоліберальна модель глобалізації, насаджувана заможними державами і контрольованими ними міжнародними організаціями, дає можливість впоратися з голодом «вільному» ринку. Чим менше держави окремо і через міжнародні органи будуть намагатися регулювати виробництво продовольства і торгівлю ним, тим швидше вільна ринкова конкуренція зробить свою справу. Угода СОТ з сільського господарства перейнята саме цією ідеєю. Вона спрямована на «створення чесної, ринково орієнтованої системи торгівлі сільськогосподарськими товарами», на «скорочення державної підтримки і протекціонізму в сільському господарстві». Її завдання – усунути існуючі обмеження і «деформації» на світовому сільськогосподарському ринку, а також призупинити накопичення в ряді розвинених держав величезних надлишків зерна і м'ясо-молочних продуктів, ліквідуючи практику бюджетного субсидювання сільськогосподарських виробників і протекціонізму щодо їхньої продукції [33, с. 239].

Для більшості країн, що розвиваються, і перехідних країн, які стикаються з продовольчою проблемою, така концепція глобалізації має негативні наслідки. Посушливий або холодний клімат, неродючі ґрунти, дефіцит води для зрошення, а також брак коштів для інвестицій роблять ці країни неконкурентоспроможними. Їх продукція завжди буде дорожчою від виробленої за сприятливих природно-кліматичних умов і при великій кількості капіталу. Відмова від захисту власного сільського господарства та його підтримки через державні програми прирікає такі країни, в основному аграрні, або на голод, або на роль імпортерів продовольства. Зовнішня конкуренція не дає можливості піднятися на ноги сільському господарству країн, що розвиваються [33, с. 240].

На думку О. М. Чумакова, у ряді розвинених країн є надлишки продовольства та невикористані резерви збільшення його виробництва, здатні допомогти вирішити проблему голоду і недоїдання на всій планеті. Однак країни, що потребують, не мають коштів як для придбання цього продовольства, так і для розширення власного виробництва його. Через обмеженість попиту на світовому ринку виробники та експортери зерна, м'яса, масла і молочних продуктів обмежують їх виробництво [34, с. 5].

Тобто представники останнього підходу стверджують, що сучасний стан світогосподарських зв'язків можна назвати кризовим, оскільки існує значний диспарат у соціально-економічному розвитку країн світу та диспропорції їх взаємозв'язків, що стає однією з причин загострення глобальної продовольчої проблеми.

На нашу думку, систематизувавши та проаналізувавши різноманітні підходи науковців до вивчення глобальної продовольчої проблеми, можна підсумувати, що всі вищезгадані причини виникнення голоду та недоїдання мають вплив на загострення сучасної ситуації нестачі продовольства, але найбільш значущою є бідність, тобто нестача коштів для придбання їжі, а також існуюча система регулювання світового продовольчого ринку.

На нашу думку, можна запропонувати наступне визначення глобальної продовольчої проблеми, яку можна схарактеризувати як систематичне недостат-

Таблиця 1

Підходи до визначення причин виникнення глобальної продовольчої проблеми

Представники наукового напрямку	Причини виникнення продовольчої проблеми
А. Сміт, А. Сен, А. да Ваал, М. Д. Кондратьєв, Шенген Фен	Неефективне державне управління.
Т. Мальтус, П. Ерліх, А. Пікок, К. Боулдінг, У. Фогт, Ф. Осборн, Г. Бутуль, Г. Тейлор, Л. Браун	Зростання населення, що випереджає виробництво продовольства; виснаження сільськогосподарських ресурсів.
Ф. Лапі, Дж. Коллінз, П. Россет, О. В. Ішханов, В. І. Власов, У. Бадьян, Махедр Дев, С. Р. Османі	Недостатність коштів для придбання їжі, бідність.
Т. Шульц, С. Кузнець, Л. Браун, Е. Екхольм, М. І. Туган-Барановський, А. Льюїс, М. О. Нартов, К. В. Васьківська, Л. Л. Гнатишин, П. К. Джоші	Брак знань для ефективного ведення сільського господарства.
З. І. Ільїна, Л. Н. Дейнека, В. Ф. Чешко, В. І. Глазко.	Зменшення площі та родючості орних земель, забруднення навколишнього середовища.
О. М. Чумаков, О. Т. Богомолов.	Неоліберальна модель глобалізації, несправедливість світових умов торгівлі продовольством.

Таблиця систематизована автором за матеріалами: [3-34]

не задоволення першочергової потреби людини у повноцінному харчуванні, що має всесвітній характер розповсюдження та несе загрози для здоров'я, у першу чергу, малозабезпеченого населення світу.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що однією з найгостріших і найважливіших проблем сучасних економічних відносин продовжує залишатися продовольча проблема. В основі виникнення глобальної продовольчої проблеми лежить багато причин, які так чи інакше впливають на її стан у певних регіонах світу. Найбільш значущими з них, на нашу думку, є низький рівень життя більшості населення країн, що розвиваються, супроводжуваний крайньою бідністю.

Другою за значимістю причиною є зниження протекційністських торговельних бар'єрів за умовами СОТ у країнах, що розвиваються, яке призводить до зниження конкурентоспроможності їх дрібних фермерів і виробників продуктів харчування, до залежності від імпорту, а в деяких слабorozвинених державах і до загострення глобальної продовольчої проблеми. Не варто забувати і про екологічні проблеми, що пов'язані з родючістю ґрунтів та їх забрудненням, а також недостатнє державне регулювання сфери продовольчого забезпечення у багатьох країнах, що розвиваються. Виявивши всі наявні причини голоду в світі, необхідно запровадити систематичний підхід для боротьби з ним.

Література:

1. Казакова Н. А. Глобальная продовольственная проблема и пути её решения / Н. А. Казакова, А. И. Завгородняя // Матеріали VII науково-практичної конференції молодих вчених. — Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. — С. 199–202.
2. Офіційний сайт Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.fao.org/>
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. — М. : Эксмо, 2007. — 960 с.
4. Sen A. Poverty and Famines : an Essay on Entitlement and Deprivation / A. Sen. — Oxford : Clarendon Press, 1981. — 257 p.
5. Dreze J. Hunger and Public Action / J. Dreze, A. Sen. — Oxford : Clarendon Press, 1989. — 373 p.
6. Борисов Ф. М. Амартія Сен и проблемы бедности / Ф. М. Борисов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dengi-info.com/archive/article.php?aid=1961>
7. A. De Waal Famine That Kills : Darfur, Sudan / A. De Waal. — Oxford : University Press, 2004 — 258 p.
8. Михайлов А. Г. Аграрный сектор России начала XX века : методы стабилизации и обеспечения функционирования / А. Г. Михайлов // Современные проблемы науки и образования. — 2008. — № 2. — С. 130–135.
9. Офіційний сайт Міжнародного інституту по дослідженню продовольчої політики [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ifpri.org/>
10. Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения / Т. Р. Мальтус. — Петрозаводск : Петроком, 1993. — 139 с.
11. Судоплатов А. П. Неомальтузианство в современных буржуазных концепциях роста народонаселения / А. П. Судоплатов // Народонаселение зарубежных стран. — М. : Статистика, 1974. — С. 13–26.
12. Ehrlich P. R. The Population Bomb / P. R. Ehrlich. — NY : Ballantine Books, 1968. — 198 p.
13. Aykroyd W. R. The conquest of famine / W. R. Aykroyd. — NY : Reader's Digest Press, 1975. — 216 p.
14. Філіпенко А. С. Світова економіка : підручник / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, О. І. Рогач та ін. — К. : Либідь, 2007. — 640 с.
15. Lapi F. World hunger : Twelve Myths / Lapi F., Collins J., Rosset P. — Second Edition. — NY : Grove Press, 1998. — 270 p.
16. Ишханов А. В. Мировая продовольственная проблема : анализ и прогноз / А. В. Ишханов // Экономика : теория и практика. — 2011. — № 1. — С. 3–8.
17. Власов В. И. Проблемы глобальной продовольственной безопасности / В. И. Власов // Никоновские чтения. — 2007. — № 12. — С. 524–527.
18. Badiane O. A 2020 Vision for Food, Agriculture, and the Environment in Sub-Saharan Africa / Badiane O., Delgado C. — Washington : IFPRI, 1995. — 56 p.
19. Mahendra Dev. Rising Food Prices and Financial Crisis in India : Impact on Women and Children and Ways of Tackling the Problem / Mahendra Dev. — New Delhi : UNICEF, 2010 — 55 p.
20. Osmani S. R. Poverty and Nutrition in South Asia / S. R. Osmani [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.unscn.org/files/Awards/Horwitz_Lectures/1st_lecture_Poverty_and_Nutrition_in_South_Asia.pdf
21. Економічний олімп : лауреати Нобелівської премії з економіки 1969-2009 рр. : бібліогр. покажчик / ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» — К. : КНЕУ, 2010. — 148 с.
22. Schultz T. Transforming Traditional Agriculture / T. Schultz. — New Haven : Yale University Press, 1964. — 212 p.
23. Корчагин Ю. А. Российский человеческий капитал : фактор развития или деградации? : монография / Ю. А. Корчагин. — Воронеж : ЦИРЭ, 2005. — 252 с.
24. Eckholm E. By Bread Alone / E. Eckholm, L. Brown. — NY : Praeger, 1974. — 272 p.
25. Заклекта О. Теодор Шульц і Артур Льюїс : дослідники проблем країн, що розвиваються, і «людського капіталу» / О. Заклекта // Вісник Тернопільського національного економічного університету. — 2007. — № 1. — С. 119–126.
26. Полюбина И. Б. М. И. Туган-Барановский и кооперация / И. Б. Полюбина // Финансы и кредит. — 2003. — № 14. — С. 58–64.
27. Нартов Н. А. Продовольственная безопасность России / Н. А. Нартов, В. Н. Нартов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://akademagr.ru/prodovolstvennaya-bezopasnost-rossii/>
28. Васьківська К. В. Значення людського капіталу в розвитку сільського господарства / К. В. Васьківська, Л. Л. Гнатишин // Вісник Львівського державного аграрного університету. — 2009. — № 16(1). — С. 34–40.
29. Joshi P. K. Agricultural diversification and smallholders in South Asia / P.K. Joshi. — New Delhi : Academic Foundation, 2007. — 81 p.
30. Ильина З. М. Глобальная продовольственная проблема и угрозы / З. М. Ильина // Вестник национальной академии наук Белоруссии. — 2011. — № 3. — С. 62–71.
31. Дейнека Л. Н. Продовольственная безопасность — системная проблема глобализируемой экономики / Л. Н. Дейнека // Известия Южного федерального университета. Технические науки. — 2004. — № 4. — С. 75–76.
32. Чешко В. Ф. Ноосфера и техносфера как альтернативные сценарии будущего в эпоху глобализации и биотехнологий / В. Ф. Чешко, В. И. Глазко // Социальная экономика. — № 1. — 2010. — С. 195–200.
33. Богомолов О. Т. Мировая экономика в век глобализации : учебник / О. Т. Богомолов. — М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. — 368 с.
34. Чумаков А. Н. Философия : учеб. пособие / А. Н. Чумаков, Н. Ф. Бучило. — М. : ПЕР СЭ, 2001. — 447 с.